

РЕЦЕНЗИЯ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР НА НАУКИТЕ“

Автор: проф. д-р Костадин Костадинов Рабаджиев

Тема: „Боговете в човешкото пространство. Археология на елинските представи“

Професионално направление: 2.2 (история и археология)

Заявител: Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Рецензент: проф. д-р Петър Неделчев Делев, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (пенсионер)

1. Кратко представяне на кандидата

Кандидатът за придобиване на научна степен „доктор на науките“, проф. д-р Костадин Рабаджиев, е дългогодишен преподавател в Катедрата по археология към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Роден през 1956 г. в град Разлог, той е завършил 114 гимназия с преподаване на английски език в София (1975 г.) и специалност история със специализация по археология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1982 г.). От 1984 г. и до днес в продължение на повече от 35 години работи в Софийския университет, първоначално като специалист в Катедрата по археология при Историческия факултет, от 1993 г. пак там като старши асистент, а от 1995 г. като главен асистент по класическа археология. През 1992 г. е защитил докторска дисертация на тема „Херакъл (Херкулес) в Тракия, 4 век пр. Хр. – 4 век сл. Хр.“ През 2001 г. е избран за доцент по класическа археология в Катедрата по археология на Софийския университет с хабилитационен труд „Елински мистерии в Тракия (опит за археологически прочит)“, публикуван от Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ през 2002 г. През 2013 г. е избран за професор по класическа археология в същата катедра с хабилитационен труд „Конят, колесницата и конникът. Към интерпретацията на об-

раза в тракийската култура“, публикуван през 2014 г. от Университетското издателство „Св. Климент Охридски“.

Професор Рабаджиев е утвърден и авторитетен университетски преподавател. Водил е различни лекционни курсове в бакалавърска и магистърска степен, сред които могат да бъдат посочени четените от него в продължение на много години основни курсове „Увод в класическата археология“ (в специалност Археология) и „Археология на България“ (в специалност История). Бил е научен ръководител на шестима успешно защитили докторанти. В два последователни мандата (2007-2011 и 2011-2015 г.) е бил ръководител на Катедрата по археология в Софийския университет, а в продължение на много години – член на Факултетния съвет на Историческия факултет. Има опит в теренната археология, и в продължение на много години е ръководил теренните практики по антична археология на студентите от специалност Археология в Археологическия резерват Кабиле.

Научните интереси на Костадин Рабаджиев са трайно и устойчиво насочени през цялата му академична кариера в областта на античната религия, и основно към духовния живот и култовите практики в древна Елада и древна Тракия. Докато първата му дисертация и доцентската хабилитация третираат проблеми на възприемането на гръцки вярвания и култови практики в тракийска културна среда, а втората му хабилитация разглежда религиозно-иконографски аспекти на собствено тракийската култура, настоящата втора дисертация е насочена към изследването на основни и същностни проблеми на религията на древна Елада. В тези няколко взаимосвързани проблемни кръга се вместили и многобройните му по-малки публикации. В своята съвкупност научното творчество на професор Рабаджиев го представя като учен с утвърдено амплуа и сериозни приноси в очертаната област на науките за древността.

2. Описание на представените материали

Освен разглежданата в настоящата рецензия дисертация за придобиване на научна степен „доктор на науките“ кандидатът е представил предвидените в чл. 78,

ал. 5 на *Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в Софийския университет „Св. Климент Охридски“* придружаващи документи: автобиография, дипломи за висше образование, за научна степен доктор, за академична длъжност доцент и за академична длъжност професор, автореферат, декларация за авторство и справка за съответствие с минималните национални изисквания.

Авторефератът има обем от 16 страници и повтаря структурата на дисертационния труд, като вярно и адекватно предава в резюме същественото за всяка структурна единица и обобщава поставените на разглеждане проблеми и постигнатите научни резултати. В края на автореферата са приведени списък на публикации на автора по темата на дисертацията със 17 заглавия и автосправка за научните приноси. Изтъкнатите в справката приноси са действителни и са реално осъществени от автора в самата дисертация.

3. Съответствие с минималните национални изисквания

Приведената справка за научната дейност на кандидата по наукометрични показатели показва, че той покрива формулираните в чл. 2б на *Закона за развитието на академичния състав в Република България* и в чл. 1а, ал. 1 на *Правилника за прилагането му* и в приложението към него (Област 2. Хуманитарни науки. Таблица 1) минимални национални изисквания. Освен дисертация за доктор и дисертация за доктор на науките (показатели 1 и 2) той е указал и необходимия брой точки от публикации (показатели от група Г) и от цитирания (показателите от група Д). Трябва да се посочи, че справката е попълнена икономично: приведени са достатъчно публикации и цитати за покриване на минималните изисквания, а не пълна информация за всички публикации на кандидата и всички техни цитирания, които многократно надвишават изискванията.

4. Аналитична характеристика на дисертационния труд

Дисертационният труд на проф. Рабаджиев е посветен на една фундаментална

за изследванията на религията на древна Елада тема – местата и начините на общуване на хората и боговете в религиозните представи и култовите практики на древните елини. Сам по себе си фактът, че един български учен се е захванал с мащабно изследване в една област на историческото познание, която от векове е обект на задълбочен научен интерес в световен мащаб, породил почти необхватна в количествените си измерения литература, внушава респект. Към това следва със сигурност да се добави, че намирането на собствен ракурс, на „изследователска ниша“ в тази гъсто населена с научни изследвания и теории област, е само по себе си значително постижение.

Дисертацията има обем от 297 страници и е разделена в структурно отношение на пролог, пет глави, епилог, илюстрации с опис и пространна библиография. Структурата е ясна и следва логиката на изследването. Главите са разделени на номерирани части, последните на свой ред в повечето случаи са разделени на подразделения (параграфи) със самостоятелни заглавия.

В **пролога** (стр. 1-3) са заявени намеренията на автора, формулирани като *„опит да се възстанови представата за елинските богове“*..., *„да се разграничат пространствата на света, реални и имагинерни, да се потърси мястото на свръхестествените обитатели и хората в тях, най-вече присъствието на боговете в пространството на човека, видяно през очите на древните елини“*; да се проучат *„моделите на общуване между безсмъртни и смъртни, проследени в динамиката на промените във времето“*. Тук са представени накратко и ограниченията на изследването във времето и пространството, използваните методи и структурата на изложението.

Първата глава е озаглавена *„Свят пълен с богове“* и обхваща 47 страници текст (стр. 4-50). Разделена е на две части с по няколко подразделения. Първата част, *„За природата на елинските богове“*, включва четири подразделения, в които систематично са разгледани антропоморфните характеристики на гръцките богове, тяхната *„различност“* от смъртните хора (безплътност, безсмъртие, всесилност, всезнание,

всеприсъствие), проблемът за „божествената душа“ и този за „вертикалната“ подредба на света (подземен свят на мъртвите, земен на смъртните и небесен на боговете), както и начините за преход от една в друга от тези три сфери.

Втората част на тази глава, „*Пространства за богове и хора*“, има шест подразделения, озаглавени съответно „*Човешкото пространство*“, „*Природното пространство*“, „*Имагинерното пространство*“, „*Центърът на света*“, „*Периферията*“ и „*Земя за боговете*“. Ключово значение за последващото изследване тук има третият параграф – този за „имагинерното пространство“, смятано за проекция на долния свят (на мъртвите) и небесния свят (на боговете) в света на хората; то се съсредоточавало в светилищата и некрополите, където били осъществявани контролирани (чрез ритуали) контакти с боговете и душите на мъртвите. Интересни (и донякъде неортодоксални) идеи са развити в параграфите за центъра на света (свързан с цивилизования човешки свят на елините и понякога поставян в Делфи) и неговата периферия, населена със странни, но и полубожествени (поради близостта до отвъдния свят на боговете) жители – хипербореи, етиопци, феаки, атланти, както и безсмъртните обитатели на Елисейските полета или Островите на блажените. В последния параграф на тази част са обобщени и задълбочени представите за човешкото пространство в обитаемата ойкумена, за света на боговете, който е отграничен във вертикален или в хоризонтален план (във втория случай – отвъд реката Океан, която заобикаля обитаемата земя), и за периферните райони на ойкумената, схващани като преходни територии с щастливо население, сред което боговете се явяват често, но които са недостъпни за обикновените хора.

Втората глава има заглавие „*Божествената поява сред смъртните*“ (стр. 51-79) и включва три части с по три до пет подразделения във всяка от тях. Първата от тези части, „*Епифания incognito*“, разглежда в три параграфа вариантите за поява на боговете в човешкото пространство (епифания) по своя воля, напълно невидими (изявяващи се само с гласа си или с интуитивното усещане за божествено присъствие) или в образа на природен феномен (мрак, облак, дъжд, буря, наводнение, звезда, небесен огън и пр.), или в човешки облик (за да не бъдат разпознати, докато

не пожелаят това сами), или преобразени на различни животни (птици, риби, диви зверове). Във втората част, „*Theophania: боговете на живо*“ е разгледан мотивът за срещи на хора с богове, изявяващи се в истинския си облик; божественият облик бил непосилен за очите на смъртните и за тях подобно събитие нерядко имало фатални последици. Третата част на тази глава, „*Deus ex machina*“, разглежда изявата на боговете в класическата гръцка драма, както в трагедията, така и в комедията, като своеобразна „художествена епифания в слово и образ“, и достига до сериозният извод за осъществен около средата на V в. пр. Хр. поврат в представите за боговете, съответно отразен и техните драматически превъплъщения.

Обширната **Трета глава**, „*Ритуалното присъствие (в полиския култ)*“, обхваща стр. 80-192 (113 страници текст) и се подразделя на пет части с различен брой подразделения във всяка от тях. Тук Костадин Рабаджиев разглежда най-често срещания модел на общуване между хора и богове в древна Елада, наречен от него „*ритуално присъствие*“. То се случва обичайно (не винаги) в посветен на бога „*свещен участък*“, отграничаващ свещеното пространство от земята за делнични дейности, и то в определено, периодично повтарящо се време – на ритуализирани празници в чест на съответните богове. Тази специфична за гръцкия полисен свят (макар и зародила се още преди възникването на същинския полис) форма на култова дейност намира своята материална форма в няколко присъщи най-вече на сакрализираното пространство на теменоса елемента: олтарите, храмовите сгради и култовите статуи.

Първата от петте части на тази глава е озаглавена „*Богът без образ*“ и разглежда (в три параграфа) ролята на аниконични „свещени камъни“ (понякога и предмети от дърво и други „свещени реликви“) в култовата дейност; те често са мислени като „*вместилщица*“, тоест почитането им е свързано с представата, че в тях се вселява и чрез тях се проявява богът. Втората част, „*Олтарът: трапеза в два свята*“ е посветена на една от най-древните форми на култова дейност – жертвоприношенията, и на свързаните с тях материални конструкции, често разполагани в свещения теменос на съответното божество. Постепенното разпространение на монументалните

олтари (и съответно на свързания с огнено жертвоприношение ритуал) в гръцкия свят от Тъмните векове насетне е убедително тълкувано от автора като свидетелство за промени в религиозните представи и практики в тази епоха, свързани и със синхронното разпространение на трупоиъгарянето в погребалния ритуал. Убедителна е и интерпретацията на олтарното жертвоприношение като „обща трапеза“ за богове и хора – на първите е отреден димът от изгаряните на олтара части на жертвата, докато смъртните участници в ритуала си поделят останалата част на месото, изпечено на място. Общият смисъл на ритуалното действие се тълкува като акт за измолване на божествено покровителство чрез принесената жертва/поднесената на боговете ароматна храна, но и като „обща трапеза“ за богове и смъртни, на която те обновяват своята взаимна обвързаност.

Третата част на третата глава, „Храмът – земното жилище на бога“, проследява развитието на древногръцкия храм с неговите специфични архитектурни форми и пластична украса. Наследник на владетелското жилище от епохата на Тъмните векове, градският храм еволюира от място на ограничена за аристократическия елит култова дейност до жилище на бога/богинята (въплътени в култовата статуя), като прехвърлянето на архитектурното ударение и пластичната украса към външността на сградата се свързва с нарастващата роля на общността от граждани на зараждащия се полис и изнасянето на основните култови действия при олтара отпред. Пластичната украса на гръцкия храм, включваща най-често изображения на херои и битки (земният свят) в метоците и статуарни групи на божества (божественият свят) в издигнатите над антаблемана фронтони, налагат още една (паралелна на култовата статуя вътре) форма на епифания, видима за участниците в масовия ритуал отвън, пред храма.

Четвъртата част на тази глава е посветена на култовите статуи и включва в заглавието си въпрос – „*Ранните статуи – вместилище или знак?*“. Тук са разгледани конкретни сведения (главно, но не само литературни) за храмови статуи на гръцки божества и е дискутирана появата им, отнесена с известна несигурност във времето след средата на VIII в. пр. Хр. Ранните култови статуи са били дървени, в редки

случаи обковани с бронз – по аналогия с ранните храмове, чиято първоначално дървена конструкция едва по-късно била възпроизведена от камък. Статуята и олтарът според Рабаджиев са елементи на различна култова обредност. За разлика от ритуалното явяване на божеството в момента на жертвоприношението на олтара, статуята била постоянен знак за божественото присъствие, давала зрим и достъпен образ на бога, и вероятно е била акцент при лични посещения извън празничния календар, когато към или чрез нея са били отправяни молитвите на богомолците. Разгледани са и характерните за периода на ранните дървени статуи (но запазени като традиция и по-късно) ритуали с тях – те били тържествено изнасяни и внасяни обратно в храма по различни поводи, участвали в тържествени процесии, били къпани и обличани, поднасяли им храна и пр. На много от тях били приписвани свръхестествен произход и божествена мощ, поради което вярващите чакали от тях помощ и закрила. Авторът разграничава идеите за „живата статуя“ като възплъщение на бога и за статуята като вместилище, в което богът може да се всели и по време на ритуала да предостави възможност за контакт с него.

Последната, пета част на третата глава е озаглавена *„Атина Партенос на Фидий в полиския празник“* и представя подробно (в пет подразделения) атинския Акропол, Партенона с неговата монументална украса, отделно големия фриз с дискусиите около неговия сюжет и въпроса за пропагандното внушение на изобразените сцени, Фидиевата хризелефантинна статуя на Атина Партенос и Панатенейския празник. Внушенията на текста тук отново са в посока на промените, настъпили през V в. пр. Хр. в култовата практика и намерили отражение и в много други, но и особено в представителните нови паметници, издигнати на Акропола в епохата на Перикъл и най-голямото могъщество на Атина.

Сравнително кратката **Четвърта глава**, озаглавена *„Гласът на бога (Богът в прорицалището)“* (стр. 193-211) включва две части и е посветена на светилищата с прорицалища (оракули) и на начините, по които се предполага, че се явява/присъства/действа божеството в тях. Първата част разглежда в отделни параграфи най-известните прорицалища в света на елините, Делфи, Дидима, Кларос и Додона; към

тях е добавено и тракийското прорицалище на Дионис. Във втората част, *„Богът в прорицалището“*, са анализирани някои общи особености на този тип светилища. По принцип те са били разположени далеч от селищата, в природна среда, което отговаря на представата за постоянното им (или често) обитаване от съответния бог (най-често, но не само Аполон).

Последната **Пета глава** *„Богове и хора заедно (мистериалният празник)“* (стр. 212-236) се състои от три части с по няколко подразделения, озаглавени съответно *„Съпреживяване с боговете“*, *„Мистериалната драма: боговете на живо“* и *„Огнената теофания“*. Тя е посветена на мистериалните и инициационни култове в древна Елада, от които по-подробно са разгледани Елевзинските мистерии, но се споменават и други (Фенеус и Ликосура в Аркадия, остров Самотраки, мистичните посвещения на орфиците). Тук проблемите са особено много, защото религиозна забрана не е позволявала да бъде огласявана „тайната“ на инициационното свещенодействие, а модерната литература е изпълнена с взаимно противоречащи си опити за неговата реконструкция и осмисляне. Авторът анализира критично много от модерните идеи за подобна реконструкция, но цели с изложението си нещо друго: да представи мистериалните култове като още един и различен от представените в предходните глави вариант на теофания, на възможност за контакт между хора и богове. Според него развитието на култовата практика в Елевзина изглежда е вървяло по наследена традиция от ритуалната активност във владетелските жилища през Тъмните векове, включваща инициационни практики, към профанизиран земеделски празник, в който е бил съхранен и посветителен ритуал за постигането на блаженство отвъд. За разлика от полисните култове участието в мистериите е било въпрос на личен избор – и затова мистериалните светилища са били извън градовете. В мистериите приобщаването към божественото е било постигано с видимата поява на божеството, участващо в ритуализираната драма на празничния ритуал, в съпреживяването на която богове и хора са били заедно.

Епилогът (стр. 237-244) обобщава в няколко страници основните идеи, изложени по-пространно в предшестващите глави на дисертацията.

На стр. 245-262 са представени 18 таблици с черно-бели и цветни **илюстрации**, обяснителните текстове към които са поместени отделно на стр. 263-266. На съответните места в текста на дисертацията има препратки към илюстративния материал.

Библиографският списък (стр. 267-297) е впечатляващо обемен и включва заглавия на съчинения на антични автори и модерни публикации; последните наброяват общо 586 заглавия. Библиографията не е самоцелна; въпреки големия им брой приведените съчинения са използвани активно в дисертацията, която съдържа многобройни препратки към тях в бележките под линия.

5. Научни приноси

Представеният дисертационен труд не представлява пълно изследване върху местата и начините на общуване на хора и богове в древна Елада; в наши дни подобно начинание би могло да се реализира единствено от голям научен колектив в многотомна поредица. Костадин Рабаджиев си поставя по-скромни, но далеч не незначителни цели: да развие чрез конкретни избрани примери (case studies) един нов поглед към религиозните представи и култовите практики на древните елини.

Научните приноси на дисертацията са значими, съществени и неоспорими. Тяхното представяне в автосправката на кандидата не буди възражения. В своята цялост изследването на професор Рабаджиев отговаря на изискването на чл. 12 ал. 4 на Закона за развитието на академичния състав в Република България *„дисертационният труд ... да съдържа теоретични обобщения и решения на големи научни или научноприложни проблеми, които съответстват на съвременните постижения и представляват значителен и оригинален принос в науката“*.

6. Критични бележки

Сред малкото възможни критики към представения текст бих отбелязал редки неточности в предаването на имена и термини, така на стр. 53 Мюнихион вм. Мунихион, на стр. 67 Боуколейон вм. Буколейон, на стр. 68 Диоген Лаертский вм. Лаерций или Лаертски, на стр. 83 оливиe вм. зехтин или маслиново масло (ἐλάου).

7. Заключение

Представеният ми за рецензиране в процедура за получаване на научна степен „доктор на историческите науки“ дисертационен труд на професор Костадин Рабаджиев на тема „Боговете в човешкото пространство. Археология на елинските представи“ има безспорни научни качества, разработена е на съвременно научно ниво, съдържа сериозни научни приноси и отговаря като качество и постижения на изискванията към дисертационен труд за придобиване на научна степен „доктор на науките“.

Въз основа на горните констатации убедено давам положителна оценка на дисертационния труд на професор Костадин Рабаджиев и гласувам за неговия избор за доктор на науките в професионално направление 2.2 (история и археология).

София, 18 февруари 2020 г.

проф. Петър Делев

R E V I E W

OF A DISSERTATION FOR THE ACQUIREMENT OF THE SCIENTIFIC DEGREE “DOCTOR OF SCIENCES”

Author: prof. Kostadin Kostadinov Rabadjiev, PhD

Subject: “The Gods in Human Space. Archaeology of Hellenic Concepts”

Professional area: 2.2. History and Archaeology

Institution: St. Kliment Ohridski University of Sofia

Reviewer: prof. Peter Nedelchev Delev, PhD (St. Kliment Ohridski University of Sofia, emeritus)

1. Brief presentation of the candidate

The candidate for the acquirement of the scientific degree “doctor of sciences”, prof. Kostadin Rabadjiev, PhD, is a long-standing member of the Department of archaeology at the Faculty of History of the St. Kliment Ohridski University of Sofia. He was born in 1956 in Razlog and has obtained his education in the English Language School in Sofia (graduated in 1975) and in the St. Kliment Ohridski University of Sofia (graduated in 1982 with a master’s degree in history and a specialization in archaeology).

For over 35 years since 1984 he has been working at the St. Kliment Ohridski University of Sofia, starting as a specialist at the Department of Archaeology in the Faculty of History, then promoted to senior assistant-professor at the same department in 1993, and to head assistant-professor of Classical Archaeology in 1995. In 1992 he defended successfully a PhD dissertation on “Heracles (Hercules) in Thrace, 4th c. B.C. – 4th c. A.D.” In 2001 he was elected for an associate professor of classical archaeology at the Department of Archaeology of the University of Sofia with a habilitation thesis on “Hellenic Mysteries in Thrace. An attempt at their Archaeological Interpretation”, published by the St. Kliment Ohridski University Publishers in 2002. In 2013 he was elected for a professor of classical archaeology in the same department with a habilitation thesis entitled “The

Horse, the Chariot, and the Horseman. On the Interpretation of Images in Thracian culture” which was published in 2014 by the St. Kliment Ohridski University Publishers.

Professor Rabadjiev is an approved and authoritative university lecturer. He has given various lecture courses both at the bachelors and masters level; among these are the core courses of “Introduction to classical archaeology” (in the archaeology curriculum) and “Archaeology of Bulgaria” (in the history curriculum) which have been entrusted to him for many years. He has been the scientific mentor of six doctoral students who all successfully defended their PhD theses. In two consecutive terms (2007-2011 and 2011-2015) he was elected director of the Department of archaeology of the University of Sofia, and has sat for many years on the Faculty Counsel of the Faculty of History. He is an experienced field archaeologist, and has led for many years the field practice in classical archaeology of students of archaeology at the Cabyle Archaeological Reserve.

Throughout the course of his academic career, the scientific interests of Kostadin Rabadjiev have been unvaryingly and durably vested in the realm of ancient religion, and mainly in the spiritual life and cult practices of ancient Greece and Thrace. While his first dissertation and his habilitation as associate professor treated problems of the assimilation of Greek religious beliefs and cult practices in a Thracian cultural milieu, and his second habilitation was devoted to religious and iconographic aspects particular to Thracian culture, the present second dissertation is focused on the investigation of basic and essential problems of the religion of ancient Greece. The same range of interrelated problems is attested in his numerous smaller publications. The whole scientific production of professor Rabadjiev confirms him as an investigator with established scientific interests and serious contributions in the described realm of classical science.

2. Description of the presented materials

Besides the dissertation for the acquirement of the scientific degree “doctor of sciences” which is examined in the present review, the candidate has submitted the supplementary documents required by article 78, paragraph 5 of the *Rules for the Conditions and*

Procedures for the Acquisition of Scientific Degrees and for the Tenure of Academic Positions at the St. Kliment Ohridski University of Sofia: an autobiography, diplomas for higher education, for the scientific degree “doctor” (PhD), and for the academic positions of associate professor and professor, an author’s summary, a declaration of authorship and a statement of compliance with the minimal national requirements.

The **author’s summary** consists of 16 pages and follows the structure of the dissertation, presenting correctly and adequately in brief the subject matter of every structural unit and summing up the discussed problems and the achieved results. A list of publications by the author on problems related to the dissertation including 17 titles and a self-assessment of the scientific contributions are placed at the end of the summary. The contributions detailed in this assessment are real and have actually been accomplished in the presented dissertation.

3. Compatibility with the minimal national requirements

The submitted statement of compliance on the scientific activities of the candidate by science-metric indicators attests that he covers fully the minimal national requirements formulated in article 26 of the Law for the advancement of the academic personnel in the Republic of Bulgaria and in article 1a, paragraph 1 and the relevant attachment (Field 2. Humanitarian sciences. Table 1) of the Rules for its application. Besides a PhD dissertation and a dissertation for “doctor of sciences” (indicators 1 and 2) he has given evidence of the required number of points from publications (indicators of group Γ) and from references (indicators of group Δ). It should be noted that the submitted statement of compliance is minimalistic: it offers only the necessary number of publications and references to comply with the minimal national requirements, and not all of the candidate’s publications and all the references on them in scientific papers which both extensively exceed the said requirements.

4. Analytical characterization of the dissertation

The dissertation of Prof. Kostadin Rabadjiev is dedicated to a subject of fundamental importance for the studies of the religion of ancient Greece – the locations and modes of

communion between mortal people and the immortal gods in the religious beliefs and ritual practices of the ancient Greeks. The very fact that a Bulgarian scholar has dared to undertake an extensive study in a realm of historical research which has for centuries been the object of world-wide intensive scholarly interest and has engendered an almost unfathomable quantity of scientific publications, deserves our respect. It should certainly be added that finding an original viewpoint, a “research niche” in this area so densely populated with various scientific investigations and theories is in itself an appreciable achievement.

The dissertation has an overall volume of 297 pages and is divided structurally into a prologue, five chapters, an epilogue, illustrations accompanied by a list of captions and an extensive bibliographical list. The structure is clear and follows the logic of the investigation. The chapters are subdivided into numbered sections, and the latter are in turn subdivided in most cases into separate subdivisions (paragraphs) with their own titles.

The **prologue** (p. 1-3) contains a declaration of the author’s intentions, defined as “*an attempt to recreate the perception of the Greek gods*”..., “*to differentiate the various spaces of the world, real and imaginary, and to establish the place of the supernatural inhabitants and of the ordinary people in these spaces, and especially the presence of the gods in the space of the humans as seen through the eyes of the ancient Greeks*”; to follow “*the modes of communion between the immortal gods and the mortal humans and the dynamics of the transformations of these modes in time*”. The author also presents here briefly the chronological and spatial scope of his investigation, the used methodology and the structure of the composition.

The **First chapter** is entitled „*A World Full of Gods*“ and comprises 47 pages of text (p. 4-50). It is divided in two sections, each consisting of several subdivisions. The first section, “On the Nature of Greek Gods”, includes four subdivisions, examining in systematic fashion the anthropomorphic character of Greek Gods, their perceived differences from mortal humans (non-corporeality, immortality, omnipotence, omniscience, omnipresence), the problems of the “divine soul”, of the “vertical” arrangement of the world (subterranean world of the dead, earthly world of the mortals and heavenly world of the

gods) and the manners of transition between these three spheres.

The second section of this chapter, “*Spaces for Gods and Mortal Men*”, consists of four subdivisions, entitled “*The Human Space*”, “*The Natural Space*”, “*The Imaginary Space*”, “*The Center of the World*”, “*The Periphery*” and “*Land for the Gods*”. Of key importance here is the third paragraph treating the “imaginary space”, described as a projection of the lower world (the realm of the dead) and of the heavenly world (the realm of the gods) on the world of the humans; it is localized in the sanctuaries and necropoleis, where contacts with the gods and with the souls of the dead controlled through the appropriate rituals were effectuated. Interesting (and somewhat non-orthodox) ideas are developed in the paragraphs on the center of the world (identified with the civilized human world of the Greeks and sometimes placed in Delphi) and its periphery, peopled by strange and god-like inhabitants (because of the proximity to the world of the gods beyond) – Hyperboreans, Ethiopians, Phaeacians, Atlanteans, as well as the immortal dwellers of the Elysian Fields and of the Isled of the Blessed. In the last paragraph of this section the author elaborates on the concepts of the human space in the inhabited Oecumene, of the world of the gods which is detached in a vertical or in a horizontal plan (in the latter case – beyond the River Ocean which surrounds the inhabited world), and of the peripheric regions of the Oecumene perceived as areas of transition inhabited by blessed people which the gods visited often but which remained inaccessible for the simple mortals.

The **Second chapter** bears the title „*The Manifestation of Gods before Mortals*“ (p. 51-79) and includes three sections with from three to five subdivisions each. The first of these sections, “*The Incognito Epiphany*”, discusses in three paragraphs the various means through which gods could appear in the human space (an epiphany) by their own will, either remaining totally invisible (but making their voice heard or effecting an intuitive sensation of divine presence), or in the form of a natural phenomenon (darkness, cloud, rainfall, storm, star, heavenly fire, etc.), or in a human shape (so as not to be recognized until they chose to), or transformed into different animals (birds, fish, wild beasts). The second section, “*Theophany: The Gods in Full View*” examines the motif of the meeting between mortals and gods when the latter display their authentic appearance;

the view of the divine beings was insupportable to the eyes of the humans and for them such meetings frequently had fatal consequences. The third section, “*Deus ex machina*”, discusses the appearance of the gods in classical Greek drama, in tragedy as well as in comedy, viewed as a sort of “*artistic epiphany in word and in image*” and reaches the significant conclusion of a transformation in the perception of the gods which was effected around the middle of the fifth century B.C. and was reflected in these dramatic reincarnations.

The voluminous **Third chapter**, „*The Ritual Presence (in the Cult of the Polis)*“ spreads over p. 80-192 (113 pages of text) and is divided into five sections, each with a different number of subdivisions. Kostadin Rabadjiev reconsiders here the most common models of communion between humans and gods in ancient Greece which he calls “*a ritual presence*”. This happens usually (but not always) in a “*sacred enclosure*” set apart as a consecrated precinct from the land for profane affairs, and on a specific and usually periodically repeated time – the ritualized festivals in honour of the respective gods. This form of ritual activity was typical of the world of the Greek poleis (while being born somewhat before the polis itself) and established its material expression in several elements most typical of the enshrined territory of the temenoi: the altars, the temples and the divine statues.

The first of the five sections in this chapter is entitled “*The God with No Image*” and discusses (in three paragraphs) the functions of aniconic “*sacred stones*” (sometimes also objects made of wood and other “*sacred relics*”) in the ritual activities; all these were often regarded as “*containers*”, and their adoration sprang from the assumption that the god would somehow get inside them and thus manifest himself. The second section, “*The Altar: A Table in Two Worlds*” is devoted to one of the most ancient forms of ritual activity – the sacrifices, and to the material constructions built for them, often inside the sacred temenos of the respective deity. The gradual propagation of the monumental altars (and accordingly of the ritual of fiery sacrifices) in the Greek world from the Dark Ages on is convincingly interpreted by the author as a sign of changes in the religious beliefs and practices in this age, probably connected with the simultaneous spread of cremation in the

funerary rites. The interpretation of the sacrifice at an altar as a “common meal” for gods and mortals – the former receiving the fumes from the parts of the sacrificed animal burned on the altar, while the human participants would partake of the remaining meat, roasted while the ritual took place. The general significance of the ritual act was perceived as an act of soliciting divine protection in return for the sacrifice or the aromatic food offered to the gods, and at the same time as a “common meal” of gods and humans, at which they renewed their mutual relationship.

The third section of the third chapter, “*The Temple – the Earthly Abode of the God*” follows the development of the Greek temple with its specific architectural forms and plastic decorations. A successor of the ruler’s abode from the Dark Ages, the city temple evolved from a site for the ritual activities of a privileged aristocratic elite to an abode of the god or goddess (incarnated in the temple statue), while the conveyance of the architectural accent and the plastic decoration to the exterior of the building can be connected with the increasing role of the citizen community of the germinating polis and the relocation of the main ritual activities to the space around the altar outside. The plastic decoration of the Greek temple including representations of heroes and battles (the world of the mortals) in the metopes and the figures of gods (the heavenly world) in the pediment raised above the entablature impose yet another form of epiphany (along the temple statue inside) which was openly visible to all the participants in the mass rituals taking place on the outside, before the temple.

The fourth section of this chapter is devoted to the temple statues and includes a question in its heading – “*The Early Statues – a Container or a Sign?*”. Various available pieces of evidence on temple statues of Greek deities (mainly, but not all from literary sources) are examined here, and the date of their first appearance is debated, placed with some uncertainty in the time after the middle of the 8th c. B.C. The early temple statues were made of wood, rarely plated with bronze sheets – in direct analogy with the early temples which initially had an all-wooden construction, imitated later in stone. The statue and the altar were according to Rabadjiev elements of different ritual traditions. In contrast to the momentary ritual appearance of the deity during a sacrifice at the altar, the statue

was a permanent sign of the divine presence in the temple; it gave a visible and accessible image to the god, and probably was the main attraction for private worshippers out of the festival calendar, when they would address to it (or through it) their prayers. Some rituals involving the statues were characteristic of the period of the early wooden images and continued in use later – they were ceremonially taken out and later returned to the temple on different occasions, participated in solemn processions, were bathed, dressed in clothes and offered food. Many of these were believed to have had a supernatural origin and to possess divine powers, and the worshippers were expecting from them help and protection. The author draws a distinction between the ideas of the “living statue” as an incarnation of the deity and of the statue as a container in which the god can enter and offer during a ritual the possibility of contact.

The last fifth section of the third chapter is entitled “*Athena Parthenos of Pheidias in the Polis Festival*” and presents in detail in five paragraphs the Acropolis of Athens, the Parthenon with its monumental decoration, separately the large frieze with the discussions around its subject matter and the question of the propagandistic power of persuasion of the depicted scenes, the chryselephantine statue of Athena Parthenos by Pheidias, and the great Panathenaic festival. The suggestions raised by the perusal of these topics are again in the direction of the changes which happened in the course of the 5th c. B.C. in the ritual practices and were reflected also in many others, but most dramatically in the imposing new monuments erected on the Acropolis in the age of Pericles and the zenith of Athenian might and prosperity.

The relatively brief **Fourth chapter**, entitled „*The Voice of the God (the God in the Oracle)*“ (p. 193-211), consists of two sections and is devoted to divination and the oracular sanctuaries and the manner in which the deity was supposed to be present or appear or act in them. The first section discusses in separate subdivisions the most famous oracles of the Greek world, Delphi, Didyma, Claros and Dodona; to these is added a paragraph on the Thracian oracle of Dionysos. Some of the general particularities of this type of sanctuary are analysed in the second section, “*The God in the Oracle*”. The oracular sanctuaries were in principle situated far from the cities, in natural settings, which corresponds

with the assumption of the permanent or transient presence of the respective deity (most often, but not always Apollo).

The last **Fifth chapter**, „*Gods and People Together (the Mystery Festival)*“ (p. 212-236), consists of three sections, each with several subdivisions; the sections bear the titles “*Empathy with the Gods*”, “*The Mystery Drama: the Gods Alive*” and “*The Fiery Theophany*”. This chapter is devoted to the mysteries and initiation cults in ancient Greece, of which the Eleusinian mysteries are discussed in more detail, but others are also mentioned (like those at Pheneus and Lycosoura in Arcadia, on the island of Samothrace, or the mystic initiations of the Orphics). The problems here are many, as a religious prohibition forbade the dissemination of the “secrets” of the initiation ritual, while the modern literature is full of contradictory attempts at its reconstruction and comprehension. The author analyzes critically many of these modern constructs, but his text aims at something different – to demonstrate the mysterial cults as yet another variant of theophany, of possible contact between mortals and gods, different from those discussed in the previous chapters. According to him the evolution of the ritual practices at Eleusis progressed from a tradition inherited from the ritual activity in the ruler residences of the Dark Ages which would have included some initiation practices to a secular agricultural festival which retained the initiation ritual aimed at achieving personal bliss in afterlife. The mysteries differed from the polis cults, and the participation was a problem of personal choice – that explains while these sanctuaries were outside the cities. The communion with the divine was achieved in the mysteries with the visible appearance of the deity in the ritualized drama of the festive ritual, in which the gods and the human participants were together.

The **Epilogue** (p. 237-244) summarizes in brief the main ideas developed in the preceding chapters of the dissertation.

Eighteen tables of black-and-white and coloured **illustrations** are presented on p. 245-262; the corresponding captions are given separately on p. 263-266. There are references to the illustrations at the appropriate places in the text.

The **Bibliographical list** (p. 267-297) has an impressive volume and contains titles of

works by ancient authors and modern publications, the latter including a total of 586 entries. The ample bibliography is not an end in itself; despite their great number the included works have been actively used in the dissertation which contains direct references to them in the numerous footnotes.

5. Scientific contributions

The reviewed dissertation does not contain a comprehensive study on the locations and modes of communion between mortal people and the immortal gods in ancient Greece; in our time such a project could only be realized by large group of researchers in a multi-volume publication. Kostadin Rabadjiev has envisaged with his work a humbler, but not at all insignificant purpose: to construe by way of a series of chosen case-studies a new approach to the religious beliefs and ritual practices of the ancient Greeks.

The scientific contributions of the dissertation are important, substantial and evident. Their presentation in the self-assessment of the author does not raise any objections. As a whole, the treatise of Professor Rabadjiev fulfils the requirements of article 12, paragraph 4 of the Law for the advancement of the academic personnel in the Republic of Bulgaria that *“the dissertation ... should contain theoretical interpretations and solutions of important scientific or applied problems, corresponding to the modern achievements and representing a substantial and original scientific contribution”*.

6. Critical notes

Among the few possible critical notes to the submitted text I could mention a few insignificant instances (on pp. 53, 67, 68, 83) of incorrect transcription of Greek names and terms in Bulgarian.

7. Conclusion

The dissertation submitted to me for reviewing in a procedure for the acquirement of the scientific degree “doctor of sciences” by Prof. Kostadin Rabadjiev on “The Gods in Human Space. Archaeology of Hellenic Concepts” possesses indisputable scientific qual-

ities, is up to a high and modern scientific standard, contains serious scientific contributions and corresponds in its quality and achievements to the requirements for a dissertation for the acquirement of the scientific degree “doctor of sciences”.

On the basis of the above findings I give with conviction a positive rating to the dissertation of Professor Kostadin Rabadjiev and vote for his election as a Doctor of Sciences in the professional area 2.2 (History and Archaeology).

Sofia, February 18, 2020

prof. Peter Delev